

Inny Zagrzeb. Transformacje obrazu miasta w chorwackiej prozie fantastycznej po 1991 roku

Aleksandra Wojtaszek

Abstract

Croatian speculative fiction in the last quarter of the century has been dominated by the city of Zagreb. There are three anthologies depicting the capital of Croatia and visions of its future: *Zagreb 2004* (1995), *Zagreb 2014* (1998) and *Zagreb 2094* (2004). Also, in Croatian dystopian fiction, the popularity of which has grown rapidly since 2010, the city becomes a metaphor for the problem of exclusion and deep inequalities between the centre and the periphery. The changes in the literary image of Zagreb over the last twenty-five years illustrate not only the changing perception of an urban space and different ways of experiencing the city by writers, but also depict the evolution of speculative fiction in Croatia by distinguishing its most important elements: the growth of the importance of local motifs and places, as well as blurring the rigid genre boundaries and the evolution towards the so-called slipstream fiction. Thanks to the analysis of literary images of Zagreb, questions about the attitude of fantasy literature of that time towards the main contemporary issues can be raised. The article finally offers a possibility to define either the subversive or conciliatory character of fantasy works in the context of the most dominant ideologies of that time.

Aleksandra Wojtaszek — doktorantka w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, przygotowująca rozprawę doktorską pod tytułem *Geografie wyobrażone. Chorwacka i serbska proza fantastyczna lat dziewięćdziesiątych wobec rzeczywistości*; uczestniczyła w stypendiach zagranicznych i seminariach w Zagrzebiu, Belgradzie, Rijece, Lublanie i Dubrowniku; publikowała dotąd m.in. na łamach czasopism „Porównania”, „Književna revija”, „Studia i Szkice Słowistyczne”, „Mała Kultura Współczesna”; współpracuje również z „Tygodnikiem Powszechnym”, „Halartem” i „Herito” oraz tłumaczy literaturę i redaguje. Kontakt: aleksandra.wojtaszek@uj.edu.pl

Creatio Fantastica nr 1 (58) 2018, ss. 109-119, DOI: 10.5281/zenodo.1419546

© © Artykuł dostępny na licencji Creative Commons: Uznanie autorstwa 4.0 międzynarodowe (CC BY 4.0). Pewne prawa zastrzeżone przez Ośrodek Badawczy Facta Ficta w Krakowie. Wersja elektroniczna artykułu jest referencyjna.

Wprowadzenie

Jeśliby wezwanie Fredrica Jamesona do zbadania konstytutywnego związku *science fiction* z przestrzenią¹ przenieść na grunt literatury chorwackiej, warto byłoby rozszerzyć je na całą fantastykę gatunkową², która domaga się rzetelnej analizy z perspektywy rozmaitych kategorii spacjialnych dostarczanych przez orientacje badawcze ukształtowane w wyniku zwrotu topograficznego – geo-poetyki, geokrytyki czy *urban studies*. Potrzeba redefinicji przestrzeni po rozpadzie Jugosławii, próby skonstruowania narodowego imaginarium spacjiального nowo powstałego państwa, ożywienie dyskursów dotyczących kluczowego dla kultury chorwackiej regionalizmu, a także dynamicznie zmieniająca się sytuacja społeczno-polityczna znalazły swoje odzwierciedlenie w literackich konstrukcjach przestrzeni, także tych fantastycznych. Z uwagi na skromną reprezentację takiego typu fantastyki, który według klasyfikacji Andrzeja Zgorzelskiego należałoby zaliczyć do literatury egzomimetycznej³ – a zatem niewielkiej liczby intertekstualnie spójnych uniwersów literackich⁴ czy też allotopii⁵, wynikającej między innymi z omówionego pobieżnie w niniejszym tekście zwrotu w stronę mimetyzmu i referencyjności w całej chorwackiej literaturze po 1991 roku – z konieczności analizy te zazwyczaj badać będą literackie wyobrażenia w kontekście realnie istniejących miejsc i przestrzeni.

Istotnym punktem na fantastycznej mapie Chorwacji jest Zagrzeb, który niejako patronuje ostatniemu ćwierćwieczu w tamtejszej fikcji spekulatywnej. Za symboliczny początek nowego etapu w rozwoju tego nurtu po rozpadzie Jugosławii i uzyskaniu przez Chorwację niepodległości uznać można wydaną w 1995 roku przez Towarzystwo Fantastyki Naukowej SFera pierwszą z corocznych antologii opowiadań, która nosi tytuł *Zagreb 2004* i antycypuje nieodległą przyszłość tytułowego miasta. Stolicy Chorwacji i jej przyszłym losom poświęcone zostały jeszcze dwie antologie – *Zagreb 2014* (1998) oraz *Zagreb 2094* (2004), które w zamyśle redaktorów miały kontynuować i dopełniać idee zapoczątkowane w pierwszej z nich, coraz śmielej wyprawiając się w przyszłość. Miasto

¹ Fredric Jameson, *Archeologie przyszłości: Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przekł. Maciej Plaza, Małgorzata Frankiewicz, Andrzej Misk, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011, s. 363.

² Używa się tu pojęcia „fantastyka gatunkowa” lub „gatunkowa proza fantastyczna” w celu rozróżnienia pomiędzy utworami należącymi lub nawiązującymi do gatunków takich jak *science fiction*, *fantasy*, historia alternatywna, horror, dystopia i inne, które funkcjonują w Chorwacji poza głównym obiegiem literackim i rzadko bywają przedmiotem zainteresowania krytyków czy badaczy. Przez tamtejszą krytykę są one określane zwykle właśnie jako *žanrovska fantastika* (fantastyka gatunkowa), czasem również jako *alternativna fantastika* lub *spekulativna proza*, w odróżnieniu od tzw. fantastyki postmodernistycznej lub Borgesowskiej, która w Chorwacji łączona jest przede wszystkim z utworami stworzonymi pod koniec lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych przez grupę autorów określaną mianem *fantastičara*, m.in. Gorana Tribusonaa i Pavla Pavličicia. Warto przy tym zauważyć pomijany zazwyczaj fakt, że różnica ta jest arbitralna i związana przede wszystkim z politykami literackimi, bowiem trudno znaleźć konkretne przesłanki literackie wskazujące na faktycznie istotną różnicę pomiędzy dziełami uznawanymi za fantastykę gatunkową oraz tę „wysokoartystyczną”, jak również bywa określana. W kontekście odejścia od sztywnych ram gatunkowych także sama nazwa fantastyka gatunkowa przestaje być adekwatna, o czym nieco szerzej w dalszej części tekstu. O generacji *fantastičara* zob. Jurica Pavičić, *Hrvatski fantastičari: Jedna književna generacija*, Zagreb: Zavod za znanost i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2000.

³ Zob. Andrzej Zgorzelski, *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, w: tegoż, *System i funkcja*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie 1999, s. 96.

⁴ Zob. Linda Hutcheon, *Metafictional Implications for Novelistic Reference*, w: *On Referring in Literature*, red. Anna Whiteside, Michael Issacharoff, Bloomington: Indiana University Press, s. 2.

⁵ Termin za: Krzysztof M. Maj, *Allotopie: Topografia światów fikcyjnych*, Kraków: Universitas 2015.

pozostaje punktem odniesienia także, choć w nieco mniejszym stopniu, w antologii chorwackiego horroru *Zagrob* (2006)⁶.

Chociaż w niektórych opowiadaniach Zagrzeb stanowi jedynie dekorację, a jego sposób przedstawiania moglibyśmy przyrównać do zdjęcia z pocztówki – pojawiają się w nich charakterystyczne punkty miasta: wieże katedry, plac Josipa Jelačića lub ewentualnie (podobnie jak często ma to miejsce w niefantastycznej literaturze lat dziewięćdziesiątych) bloki Nowego Zagrzebia – jednak w wielu utworach miasto staje się nie tylko miejscem akcji, ale także metonimią całego kraju, umożliwiającą diagnozę licznych bolączek chorwackiej współczesności. Dominują wśród nich echa wojny, widoczne w obrazie miasta pod nieustannym ostrzałem, zaś powojenny kryzys często odzwierciedla się w przedstawieniach miasta w konwencji postapokaliptycznej: pełnego ruin, opuszczonych budynków i zawalonych wieżowców.

Miejskość i krytyka utopii federacyjnej

Również w tamtejszej literaturze dystopijnej, której gwałtowną, choć krótką popularność zaobserwować można po 2010 roku⁷, Zagrzeb symptomatycznie często staje się zarazem miejscem akcji, jak i metaforą wskazującą przede wszystkim na problem wykluczenia oraz głębokich nierówności pomiędzy centrum a peryferiami. Edo Popović w powieściach *Lomljenje vjetra* (2012) i *Mjesečev meridijan* (2015) portretuje miasto jako enklawę dla najbogatszych, z której stopniowo pozbawiani są praw i wydalani ci spośród ludzi, którzy nie potrafią dopasować się do nowej posttransformacyjnej rzeczywistości drapieżnego kapitalizmu. Analogicznie, Aleksandar Žiljak w *Irbisie* (2012) zamienia Zagrzeb w wysoką na trzy kilometry wieżę, w murach której elita odgradza się od szalejącego wokół chaosu. Miasto w obydwu powieściach przekształca się w specjalnie wydzieloną, uprzywilejowaną strefę, w obrębie której prawo i nadzór nie rozpościerają się jednak – jak zazwyczaj miało to miejsce w klasycznych dystopiach⁸ – nad wszystkimi obywatelami. Zgodnie z koncepcją Agambena, dotyczącą stanów wyjątkowych, władza potwierdza swoją moc, tworząc specjalnie wydzielone strefy, z których się wycofuje, podczas gdy jednostki nie dość wartościowe dla systemu stają się dystopijnym ucieleśnieniem figury *homo sacer* – człowieka, którego życie zostaje poświęcone w imię wspólnoty i niezachwianego trwania dotychczasowego porządku⁹. Dominantą opisanego dystopijnego świata jest zatem podział, a krytyce podlegają różnorodne elementy rzeczywistości późnego kapitalizmu – wśród nich

⁶ W tym wypadku o tytule zdecydowała nie tyle tematyka zbioru, co zabawna w zamysle gra słowna polegająca na połączeniu nazwy miasta ze słowem *zagrobni* (pogrobowy).

⁷ Zob. np. Igor Gajin, *Trend distopijskog u suvremenoj hrvatskoj prozi*, „Anafora” 2015, nr 1, s. 41–58. Więcej na ten temat: Aleksandra Wojtaszek, *Podporządkowani jutra. Chorwacka proza dystopijna w ujęciu postkolonialnym*, „Porównania” 2016, t. XIX, nr 19, ss. 150–162.

⁸ Por. np. Gorman Beauchamp, *Of Man's Last Disobedience: Zamiatin's „We” and Orwell's „1984”*, „Comparative Literature Studies” 1973, nr 4, t. 10, s. 285–301.

⁹ Giorgio Agamben, *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, przekł. Mateusz Salwa, Warszawa: Prószyński i S-ka 2008, s. 116–173, 237–238.

szczególnie biowładza, polegająca na „eksplozji wielorakich technik służących ujarzmieniu ciał i kontroli populacji”¹⁰.

Stolica Chorwacji pojawia się także u Marka Mihalina i Velimira Grgicia w krótkim intermedialnym horrorze z elementami dystopii pod tytułem *Kriza* (2010), w której mieszkańcy miasta bronią się przed zalewem wyjątkowo krwiożerczych i zwinnych zombie. Również nienazwane miasto z eksperymentalnych językowo, dystopijnych powieści Ivo Balenovicia *2084: Kuća velikog jada* (2012) i *Vladimir se vraća kući* (2013) zidentyfikować można jako Zagrzeb. Konwencja gatunkowa dystopii umożliwia twórcom m.in. przesunięcie punktu ciężkości z krytyki poszczególnych epifenomenów i pojedynczych patologii życia społecznego, jaka zwykle realizuje się w literaturze mimetycznej, na całościową krytykę systemu oraz konceptualizację uwarunkowań poszczególnych problemów.

Poniekąd na przekór chorwackiemu literaturoznawstwu, które fantastykę gatunkową z reguły ignoruje, a jeszcze mniej chętnie dostrzega paralele w rozwoju literatury mimetycznej i fantastycznej – postrzegając ją raczej, zgodnie ze słowami Kathryn Hume, jako gatunek lub funkcję i w efekcie izolując od innych dzieł literackich¹¹ – warto zauważyć, że po 1991 roku miasto zrobiło niezwykłą karierę także w literaturze krytycznego mimetyzmu¹². Nikola Koščak wskazuje na lata 1999-2007 jako złoty okres miejskiej prozy zaludnianej przez charakterystycznych bohaterów – przegranych i buntowników snujących się wśród bloków, po placach i małych knajpach Zagrzebia, rzadziej Splitu lub Rijeki, oraz posługujących się miejskim żargonem (stąd nazwy – *urbana* lub *žargonizirana* proza). Jagna Pogačnik zauważa z kolei, że miejskość jest jednym z głównych elementów łączących generację prozaików tworzących po ostatniej wojnie¹³.

Krytyczny mimetyzm, dominujący w literaturze chorwackiej od rozpadu Jugosławii, łączy z fantastyką gatunkową, szczególnie zaś z najnowszymi dystopiami, znacznie więcej niż tylko miejski krajobraz – chorwacka fantastyka również jest wysoce referencyjna i skupiona na bieżącej rzeczywistości oraz krytyczna wobec niej. Odgradzając się od poglądu reprezentowanego między innymi przez Stanisława Lema, który apriorycznie postrzega literacki eskapizm jako zjawisko negatywne¹⁴, należy mieć świadomość chorwackiego kontekstu tego zagadnienia – zmiana paradygmatu wywołana czynnikami pozaliterackimi, przede wszystkim wojną i rozpadem Jugosławii, będącymi brutalnym zмирzeniem marzeń o możliwości zaistnienia socjalistycznej i federacyjnej utopii¹⁵, spowodowa-

¹⁰ Michel Foucault, *Wola wiedzy*, przekł. Bogdan Banasiak, Krzysztof Matuszewski, w: tegoż, *Historia seksualności*, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria 2010, s. 96.

¹¹ Kathryn Hume, *Fantasy and Mimesis: Responses to Reality in Western Literature*, New York, London: Methuen 1984, s. XII.

¹² Termin ukuty został przez Krešimira Bagicia. Inne nazwy to: *stvarnosna proza* (proza rzeczywistościowa) oraz rzadziej przyjęte: socjalny mimetyzm, neorealizm lub nowy naturalizm.

¹³ Jagna Pogačnik, *Novi hrvatski roman*, „Sarajevske sveske” 2016, nr 13, online: <http://sveske.ba/en/content/novi-hrvatski-roman> [dostęp: 30.08.2018].

¹⁴ Niech za dowód posłuży negatywna opinia Lema na temat literatury *fantasy*, którą uważał: „za gatunek mniej od SF nośny problemowo i, w przeciwieństwie do naukowej fantastyki – eskapistyczny w całym słowie znaczeniu”. Stanisław Lem, *Science fiction*, w: tegoż, *Wejście na orbitę. Okamgnienie*, Warszawa: Agora 2010, s. 11-49.

¹⁵ Interesującej, choć dla wielu kontrowersyjnej perspektywy na temat związku upadku komunizmu w Europie ze zмирzeniem myślenia utopijnego dostarcza esej włoskiego historyka Enzo Traverso, który, w dużym uproszczeniu, uważa, że „aksamitne

wała absolutną dominację mimetycznych i neorealistycznych narracji. Być może najkrócej i najbardziej dosadnie opisuje ją hasło użyte przez krytyka Juricę Pavičića: „skończył się czas Sumatry i Jawy [*prošlo je vrijeme Sumatra i Javi*]”¹⁶, w którym te dwie egzotyczne wyspy miałyby symbolizować skłonność do kreowania egzotycznych pejzaży i fikcyjnych heterokosmosów, zanurzonych w postmodernizmie literatury lat osiemdziesiątych.

Fantastyczny Zagrzeb

Wybrany przykład fantastycznej prozy, w której Zagrzeb zajmuje istotne miejsce – opowiadanie Aleksandra Žiljaka *Noć kada je završio rat (Noć, kiedy skończyła się wojna)* z 1995 roku pokazuje, jak niesłuszne jest odrzucenie gatunkowej chorwackiej fantastyki ze względu na jej rzekomy eskapizm. Postrzegane w kontekście ówczesnej chorwackiej produkcji literackiej, udowadnia ono, że narzędzia przysługujące fantastyce pozwalają jej przemówić o rzeczywistości bardziej przekonująco niż narracje mimetyczne¹⁷. Motywem przewodnim opowiadania jest śledztwo prowadzone przez chorwacką inspektor Mariję Turk w sprawie brutalnych morderstw; w różnych miejscach Zagrzebia odnajdywane są z niepokojącą regularnością zmasakrowane ciała, na których próżno jednak szukać wskazówek dotyczących winnego zbrodni. Czytelnik, w przeciwieństwie do policjantów, wie jednak, że mowa o niezwykle silnym stworzeniu, drapieżniku, który błyskawicznie rozszarpuje ofiary, a rozpoczęcie łowów obwieszcza charakterystycznym wyciem, przywodzącym na myśl syreny alarmowe. Ich sygnał jest stałym elementem dźwiękowego pejzażu miasta – w opowiadaniu bowiem rozpoczęta dwadzieścia trzy lata wcześniej wojna wciąż trwa i nieustannie zbiera krwawe żniwo, a jedną z jej ofiar jest siedmioletni syn głównej bohaterki.

Punktem wyjścia jest zatem klasyczny krajobraz rodem z kryminałów i filmów *noir*, ekstrapolowany jednak w przyszłość. W ten spójny wewnętrznie świat narracji który dostarcza przy tym wyraźnego komentarzem do aktualnej rzeczywistości autora, wkrada się, zgodnie z koncepcją fantastyki Rogera Calloisa¹⁸, nadnaturalny pierwiastek w osobie krwiożerczego potwora – horyzont czytelnicznych oczekiwań gatunkowych wiedzie zdecydowanie w stronę horroru. Zakończenie przynosi jednak rekwizytorium motywów rodem z powieści *science fiction* sprzed Nowej Fali: potwory okazują się inteligentnymi istotami przybyłymi z kosmosu. Jeden z nich opowiada Mariji historię swojej cywilizacji i jej gwałtownego krachu, odsłaniając także powód przybycia na Ziemię związany z walką frakcji o to, która planeta powinna zostać zasiedlona, i wątpliwości, czy możliwa jest koegzystencja z ludźmi czy też konieczne jest ich zgładzenie. Jak bowiem powiada: „Nie

rewolucje” sparaliżowały marzenia, aspiracje i działania emancypacyjne cechujące przeszłe pokolenia, oferując w zamian spojrzenie skierowane w przeszłość oraz zrezygnowaną i sceptyczną postawę. Zob. Enzo Traverso, *The Memory of the Twentieth Century Left*, online: Verso, <https://www.versobooks.com/blogs/2414-enzo-traverso-the-memory-of-the-twentieth-century-left> [dostęp: 30.08.2018].

¹⁶ Jurica Pavičić, *Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi*, „Sarajevske sveske” 2004, nr 5, online: <http://www.sveske.ba/bs/content/proslo-je-vrijeme-sumatra-i-javi> [dostęp: 30.08.2018].

¹⁷ Ponownie nawiązując do Jamesona: „właściwe dla *science fiction* narzędzia przedstawiania [...] przekazują bardziej wiarygodną informację o współczesnym świecie niż wyjalowiony realizm”. Fredric Jameson, dz. cyt., s. 251.

¹⁸ Zob. Roger Caillois, *Od baśni do „science fiction”*, w: tegoż, *Odpowiedzialność i styl*, przekł. Jan Błoński, Jerzy Lisowski, Krystyna Dolatowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1967, s. 31-34.

uważamy was [ludzi — A.W.] za wystarczająco dobrych. Jesteście zbyt agresywni, niestabilni psychicznie, wasz system wartości jest problematyczny, nie wiemy, jaki miałbyście wpływ na nasze dzieci [*Ne smatramo vas dovoljno dobrima. Preagresivni ste, psihički nestabilni, vaše vrijednosti su problematične, ne znamo kako biste utjecali na našu djecu*]¹⁹. Ostatecznie Ziemię ocala międzygatunkowy seks pomiędzy kosmitką Lahissą i Mariją, który sprawi, że ta ostatnia zajdzie w ciążę, potwierdzając możliwość rodzenia przez ziemskie kobiety potomków obcego gatunku oraz wywołując pokojową inwazję i długo oczekiwane zakończenie wojny.

Nawet na podstawie tego krótkiego opisu widać, że fabuła opowiadania korzysta z rozmaitych klisz gatunkowych (Jameson powiedziała, że mamy tu do czynienia z heterogeniczną grupą modeli narracyjnych czy też serią nieciągłości gatunkowych²⁰) i żongluje wyeksploatowanymi motywami charakterystycznymi dla każdej z nich. Sytuuje się jednak także w obrębie jeszcze jednego chorwackiego nurtu literackiego: *ratno pismo* (pisanie wojny – literatura tematyzująca wojnę z lat dziewięćdziesiątych) uczyniło bowiem żonglowanie rozmaitymi konwencjami gatunkowymi (zazwyczaj znajdującymi się na pograniczu fikcji i literatury faktu) zabiegiem, który otrzymuje w kontekście wojny nowy sens – przestaje być postmodernistyczną grą z czytelnikiem, a służy w zamian jak najbardziej wiarygodnemu oddaniu koszmaru wojny i dramatu egzystencjalnego jej ofiar. Jak pisze Enver Kazaz:

[...] *ratno pismo* nie pozostało głuche na postmodernistyczne wyzwanie przekraczania granic gatunkowych. Przekraczanie granic pomiędzy prozą, powieścią i dokumentem sądowym, notatką prasową, reportażem oraz szeregiem innych form i gatunków często ma miejsce w literaturze wojennej. Poetyka dawania świadectwa nagle okazuje się nie być redukcją literatury, ale odwrotnie – jej rozszerzeniem, przy czym tekst literacki pochłania całościową praktykę tekstualną. Staje się rodzajem pajęczej sieci o właściwościach intertekstualnych i intermedialnych²¹.

Choć w opowiadaniu autor buduje atmosferę strachu przy pomocy tajemniczego potwora i krwawych opisów rozszarpywania ciał, rzeczywistą grozę ewokuje wojna – także tytuł sugeruje, że to ona stanowi główny temat opowiadania. Banalnej opowieści o zmęczonej życiem pani detektyw przydaje egzystencjalnego dramatu retrospekcja dotycząca śmierci jej syna podczas nalotów na miasto. Potwór atakuje w nocy w miejscach oddalonych od centrum Zagrzebia, a jego siedliskiem jest opuszczona elektrownia na rubieżach miasta, co tworzy dość typowe dla horroru dekoracje. Przestrzeń staje się zagrożeniem, dotychczas neutralne miejsca nagle ujawniają swój przerażający wymiar w wyniku wtargnięcia nadnaturalnego elementu. Także tu zatem „literatura grozy nadała miastu funkcję

¹⁹ Aleksandar Žiljak, *Noć kada je završio rat*, w: *Zagreb 2004*, red. Darko Macan, Zagreb: SFera 2005, s. 34.

²⁰ Fredric Jameson, dz. cyt., s. 301-317.

²¹ Przekład własny za: „[...] *ratno pismo* nije ostalo gluhim na izazov postmodernih prekoračenja žanrovskih granica. Otud se prekoračenje granica između proze, romana i sudskog spisa, novinskog izvještaja ili reportaže i niza drugih formi i žanrova veoma često zbivaju u ratnom pismu. Poetika svjedočenja odjednom se otkriva ne kao redukcija literature, nego upravo obrnuto – njeno proširenje, pri čemu književni tekst guta u sebe ukupnu tekstualnu praksu. On postaje neka vrsta puakove mreže koja se ponaša ne samo intertekstualno već i intermedijalno”. Enver Kazaz, *Prizori uhdanog užasa*, „Sarajevske sveske” 2004, nr 5, online: <http://www.sveske.ba/bs/content/prizori-uhdanog-uzasa> [dostęp: 30.08.2018].

znamienną, stawiając niezwykle często znak równości między przestrzenią miejską a obszarem zagrożenia, także tego nieupostaciowanego”²². Tymczasem syn Mariji ginie na Ilicy, głównej ulicy Zagrzebia, w środku dnia: horror zostaje zwielokrotniony, gdyż w obliczu wojny nie obowiązują żadne zasady ani konwencje, zagrożenie staje się totalne i uniwersalne, może dotyczyć każdego – nie kieruje się żadną logiką, nawet taką, która mogłaby być udziałem najeźdźców z kosmosu.

Subwersywnym elementem opowiadania w kontekście ówczesnej chorwackiej produkcji literackiej jest jednak przede wszystkim zabieg dwukrotnej dekonstrukcji obcości. Wiele powstałych na początku lat dziewięćdziesiątych utworów, szczególnie tych dotyczących wojny, charakteryzuje się binarnym podziałem świata, w którym moralna racja może być tylko po jednej stronie. W *Nocy, w której skończyła się wojna* nie tylko krwiożerczy kosmici okazują się ostatecznie przynieść pokój wymęczonej planecie – w śledztwie pomaga Mariji serbski major, podczas gdy jej przełożeni obracają się przeciwko niej. To także nie Serbowie, ale Chorwaci i niejasne interesy pomiędzy biznesem a polityką okazują się winne śmierci syna Mariji. Za każdym razem tę dekonstrukcję przypieczętowuje seks Mariji z Innym – w pierw Serbem, później kosmitką. To właśnie ten element mógłby przesądzić o zasadności uznania opowiadania za *science fiction*. Urodzony w Chorwacji Darko Suvin, słynny już badacz fantastyki naukowej, w klasycznej już definicji tego gatunku uważa efekt wyobcowania poznawczego (*cognitive estrangement*) za decydujący o jego potencjalnej subwersywności – użyte w tekstach *novum* ma być elementem wywołującym efekt Brechtowskiej obcości lub też zapożyczonego od rosyjskich formalistów *ostranenia* (ros. *остранение*)²³. W omawianym opowiadaniu poczucie nieprzystawalności empirycznej rzeczywistości i świata utworu wywołuje u czytelnika nie tylko pojawienie się obcych z innej planety, ale także dwukrotne odwrócenie ustalonego porządku: wrogowie charakterystyczni dla dwóch różnych konwencji gatunkowych, horroru i literatury wojennej, ostatecznie okazują się sojusznikami.

Odpowiedzi na to, dlaczego to właśnie Marija wykazuje gotowość do spotkania z innością, dostarczyć może jej związek z heterotopycznym²⁴ elementem przestrzeni miejskiej – największym cmentarzem Zagrzebia, Mirogojem. To tam pochowany jest syn głównej bohaterki, która tylko przy jego grobie pozwala sobie na słabość i ból. W książce *Ciało i kamień*, poświęconej przemianom miasta w cywilizacji Zachodu, Richard Sennett objaśnia związek ponowoczesnego miasta z cierpieniem i empatią:

²² Ksenia Olkusz, *Współczesność w zwierciadle horroru. O najnowszej polskiej fantastyce grozy*, Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu 2010, s. 13.

²³ Darko Suvin, *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, New Haven: Yale University Press 1979, s. 3-15.

²⁴ Jak wyjaśnia Michel Foucault: „Są też, prawdopodobnie w każdej kulturze, w każdej cywilizacji, miejsca (*lieux*) rzeczywiste – miejsca, które wyznaczane są wraz z tworzeniem się społeczeństwa, które są czymś w rodzaju kontr-miejsca (*contre-emplacements*), rodzajem efektywnie odgrywanej utopii, w której wszystkie inne rzeczywiste miejsca (*emplacements*), jakie można znaleźć w ramach kultury, są jednocześnie reprezentowane, kontestowane i odwracane. Miejsca (*lieux*) tego typu są poza wszystkimi miejscami, chociaż nie jest wykluczona możliwość wskazania ich lokalizacji”. Michel Foucault, *Inne przestrzenie*, przekł. Agnieszka Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6 (96), s. 120.

Wśród problemów miasta wielokulturowego kryje się trudna kwestia moralna, jak wzbudzić sympatię dla Innych. Jest to możliwe, uważam, tylko jeżeli się zrozumie, dlaczego cielesne cierpienie wymaga takiego miejsca, gdzie przyznamy się do bólu i gdzie dojrzymy jego transcendentne źródło. Cierpienie wytacza pewien szlak w życiu, w doświadczeniach człowieka. Dezorientuje i odbiera poczucie pełni, zwycięża pragnienie harmonii. Ciało, które dopuszcza cierpienie, w końcu stanie się ciałem miejskim, wrażliwym na cudzy ból, na niezliczone formy bólu obecne na ulicy, nareszcie możliwe do zniesienia – chociaż w tak różnorodnym świecie nie każdy potrafi wyjaśnić bliźnim co czuje, kim jest²⁵.

Jeśli założymy – jak za Richardem Sennettem odnotowuje także Ewa Rewers – że kluczową figurą miejskiego podmiotu ponowoczesności jest Inny²⁶, opowiadanie Žiljaka daje nadzieję na pozytywny rezultat nieuniknionego spotkania z nim w przestrzeni miejskiej, potwierdzając tym samym sensowność istnienia miasta, bez względu na zagrożenie, które w nim czyha. W powstałej siedemnaście lat później dystopii tego samego autora pod tytułem *Irbis* następuje zupełna zmiana perspektywy. Oto jedynym rozwiązaniem okazuje się czysta przemoc – tylko zniszczenie miasta stanowiącego centrum mocy i niesprawiedliwości może doprowadzić do na poły ironicznie utopijnego zakończenia, gdyż jak tłumaczy główny bohater: „Nadszedł czas na osinowy kołek. Nadszedł czas, aby powybijają wampiry [*Došlo je vrijeme za glogov kolac. Došlo je vrijeme da se vampiri utamane*]”²⁷.

Konkluzja

Opowiadanie Žiljaka obrazuje także dwie tendencje istotne dla tamtejszej fantastyki gatunkowej w latach dziewięćdziesiątych. Wcześniejszy jej rozwój nie tylko w Chorwacji, ale i w całej Jugosławii upływał pod znakiem czasopisma *science fiction* „Sirius”, które ukazywało się w latach 1976-1989 i dwukrotnie ogłoszone zostało najlepszym europejskim piśmie fantastycznonaukowym²⁸. W latach siedemdziesiątych w Jugosławii wyraźnie wzrosło zainteresowanie tym gatunkiem, powstały także pierwsze fandomy. Periodyk „Sirius” przybliżał swoim czytelnikom zarówno kanoniczne już dzieła, jak i nowsze opowiadania, na jego łamach ukazywały się także szkice teoretycznoliterackie i recenzje oraz, co istotne, opowiadania lokalnych autorów. Polityka redakcyjna była jednak jasna – publikowano jedynie opowiadania uznane przez redaktorów za przynależące do *science fiction*, co spowodowało, że w tym okresie inne gatunki, chociażby horror czy *fantasy*, były praktycznie nieobecne²⁹. Stopniowo tendencję tę przełamano, choć znacznie wolniej i bardziej zachowawczo niż w sąsiedniej Serbii, w której, przykładowo, gwałtowna ekspansja horroru nastąpiła już na początku lat dziewięćdziesiątych³⁰. W chorwackiej literaturze widoczne jest przede wszystkim sukcesywne odchodzenie od sztywnych granic gatunkowych i tzw.

²⁵ Richard Sennett, *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu*, przekł. Magdalena Konikowska, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2015, s. 450.

²⁶ Ewa Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków: Universitas 2005.

²⁷ Aleksandar Žiljak, *Irbis*, Zagreb: Zagrebačka naklada 2012, s. 133.

²⁸ Aleksandar Žiljak, *Znanstvena fantastika u Hrvatskoj*, w: *Ad astra: Antologija hrvatske znanstvenofantastične novele 1976-2006*, red. Tomislav Šakić, Aleksandar Žiljak, Zagreb: Mentor 2006, s. 23.

²⁹ Tamże, s. 25-28.

³⁰ Miodrag Milovanović, *Srpska naučna fantastika*, Beograd: Everest Media 2016, s. 97-98.

hard science fiction – w opowiadaniach klasyfikowanych jako fantastycznonaukowe pojawiają się elementy przynależące do innych gatunków, aby następnie wyewoluować w stronę *slipstreamu*³¹ czy też, jak określił ją we wstępie do prezentowanego na łamach czasopiisma „Orbis” przeglądu opowiadań fantastycznych Ilija Bakić, „fantastyki (post)gatunkowej”³². Z czasem w polu literackim pojawiły się dotąd nieobecne gatunki – wspomniana SFera w 2006 roku wydała antologię horroru, w 2008 roku *fantasy*, aby kolejne coroczne publikacje tytułować już zbiorami „chorwackiej fikcji spekulatywnej”.

Wybór Zagrzebia jako motywu przewodniego pierwszej chorwackiej antologii *science fiction* również jest nieprzypadkowy. Pod koniec lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych następuje proces uniezależniania się zarówno chorwackiej, jak i serbskiej fantastyki od dominujących wcześniej wzorców anglosaskich, co manifestuje się przede wszystkim w wykorzystaniu na szeroką skalę lokalnych motywów: elementów serbskiej i chorwackiej historii, mitologii słowiańskiej, a także bezpośrednich nawiązań do ówczesnej burzliwej rzeczywistości. Jednym z charakterystycznych objawów tej transformacji jest znacznie częstsze umieszczanie akcji opowiadań w miejscach odwołujących się do lokalnych przestrzeni³³.

³¹ *Slipstream* to ukuty przez Bruce’a Sterlinga w 1989 roku termin określający kategorię gatunkową sytuującą się pomiędzy *mainstreamem* a gatunkową fantastyką naukową (*genre SF*), który w założeniu podważać ma istnienie sztywnych podziałów pomiędzy nimi. Utwory utrzymane w tym nurcie mogą zawierać elementy fantastyczne, nierealistyczne, surrealistyczne lub też spekulatywne, wywołując przede wszystkim w czytelniku wrażenie dziwności i nieprzystawalności. Zob. Bruce Sterling, *Slipstream*, „Science Fiction Eye” 1989, nr 5, s. 77-80.

³² Ilija Bakić *Domaća (post)žanrovska fantastika s kraja 90-ih (panorama)*, „Orbis” 1991, nr 2-3, online: <http://www.zetna.org/zeek/folyoiratok/6/fanta.html> [dostęp: 30.08.2018].

³³ Poza Zagrzebiem istotnym dla chorwackiej fantastyki miejscem jest także półwysep Istria, co spowodowane jest przede wszystkim rozwojem i działalnością istrijskiego fandumu, który od 2012 roku także wydaje corocznie antologię – często-kroć tematyzując lokalne legendy oraz historię regionu – a także organizuje własny konwent, Istrakon. Interesujący jest również fakt, że w latach dziewięćdziesiątych mieszkańcy Istrii padli ofiarą oskarżeń o separatystyczne i autonomiczne tendencje, których realność na planie politycznym jest w zasadzie niemożliwa do udowodnienia, a które mimo to znalazły swe odzwierciedlenie w licznych utworach fantastycznych opisujących niepodległość Istrii lub wojnę istrijsko-chorwacką o wyzwoleń.

Bibliografia

- Agamben, Giorgio, *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, przekł. Mateusz Salwa, Warszawa: Prószyński i S-ka 2008.
- Bakić, Ilija, *Domaća (post)žanrovska fantastika s kraja 90-ih (panorama)*, „Orbis” 1991, nr 2-3, online: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/6/fanta.html> [dostęp: 30.08.2018].
- Beauchamp, Gorman, *Of Man's Last Disobedience: Zamiatin's „We” and Orwell's „1984”*, „Comparative Literature Studies” 1973, nr 4, t. 10, ss. 285-301.
- Caillois, Roger, *Od baśni do „science fiction”*, w: tegoż, *Odpowiedzialność i styl*, przekł. Jan Błoński, Jerzy Lisowski, Krystyna Dolatowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1967, s. 31-65.
- Foucault, Michel, *Inne przestrzenie*, przekł. Agnieszka Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6 (96), ss. 117-125.
- Foucault, Michel, *Wola wiedzy*, przekł. Bogdan Banasiak, Krzysztof Matuszewski, w: tegoż, *Historia seksualności*, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria 2010.
- Gajin, Igor, *Trend distopijskog u suvremenoj hrvatskoj prozi*, „Anafora” 2015, nr 1, ss. 41-58.
- Hume, Kathryn, *Fantasy and Mimesis: Responses to Reality in Western Literature*, New York: Methuen 1984.
- Hutcheon, Linda, *Metafictional Implications for Novelistic Reference*, w: *On Referring in Literature*, red. Anna Whiteside, Michael Issacharoff, Bloomington: Indiana University Press, ss. 1-13.
- Jameson, Fredric, *Archeologie przyszłości: Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przekł. Maciej Płaza, Małgorzata Frankiewicz, Andrzej Miszk, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011.
- Kazaz, Enver, *Prizori uhodanog užasa*, „Sarajevske sveske” 2004, nr 5, online: <http://www.sveske.ba/bs/content/prizori-uhodanog-uzasa> [dostęp: 30.08.2018].
- Lem, Stanisław, *Science fiction*. w: tegoż, *Wejście na orbitę. Okamgnienie*, Warszawa: Agora 2010, ss. 11-49.
- Maj, Krzysztof M., *Allotopie: Topografia światów fikcjonalnych*, Kraków: Universitas 2015.
- Milovanović, Miodrag, *Srpska naučna fantastika*, Beograd: Everest Media 2016.
- Olkusz, Ksenia, *Współczesność w zwierciadle horroru. O najnowszej polskiej fantastyce grozy*, Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu 2010.
- Pavičić, Jurica, *Hrvatski fantastičari: Jedna književna generacija*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2000.

- Pavičić, Jurica, *Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi*, „Sarajevske sveske” 2004, nr 5, online: <http://www.sveske.ba/bs/content/proslo-je-vrijeme-sumatra-i-javi> [dostęp: 30.08.2018].
- Pogačnik, Jagna, *Novi hrvatski roman*, „Sarajevske sveske” 2016, nr 13, online: <http://sveske.ba/en/content/novi-hrvatski-roman> [dostęp: 30.08.2018].
- Rewers, Ewa, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków: Universitas 2005.
- Sennett, Richard, *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu*, przekł. Magdalena Konikowska, Warszawa: Aletheia 2015.
- Sterling, Bruce, *Slipstream*, „Science Fiction Eye” 1989, nr 5, ss. 77-80.
- Suvin, Darko, *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, New Haven: Yale University Press 1979.
- Traverso, Enzo, *The Memory of the Twentieth Century Left*, online: *Verso*, <https://www.versobooks.com/blogs/2414-enzo-traverso-the-memory-of-the-twentieth-century-left> [dostęp: 30.08.2018].
- Wojtaszek, Aleksandra, *Podporządkowani jutra. Chorwacka proza dystopijna w ujęciu postkolonialnym*, „Porównania” 2016, t. XIX, nr 19, ss. 150-162.
- Zgorzelski, Andrzej, *SF jako pojęcie systemu historycznoliterackiego*, w: tegoż, *System i funkcja*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie 1999, ss. 89-108.
- Žiljak, Aleksandar, *Irbis*, Zagreb: Zagrebačka naklada 2012.
- Žiljak, Aleksandar, *Noć kada je završio rat*, w: *Zagreb 2004*, red. Darko Macan, Zagreb: SFera 2005, ss. 11-36.
- Žiljak, Aleksandar, *Znanstvena fantastika u Hrvatskoj*, w: *Ad astra: Antologija hrvatske znanstvenofantastične novele 1976-2006*, red. Tomislav Šakić, Aleksandar Žiljak, Zagreb: Mentor 2006, ss. 19-30.